

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 16

Присвячується 140-й річниці
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

Одеса
«Астропринт»
2005

У шістнадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, канд. іст. наук (*головний редактор*);
О. М. Дзиговський, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук;
І. С. Гребцова, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук;
П. К. Лобазов, д-р іст. наук; **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук;
В. М. Хмарський, д-р іст. наук; **Н. М. Якупов**, д-р іст. наук;
Т. С. Вінковський, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*);
Н. О. Петрова, канд. іст. наук (*технічний редактор*)

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**, д-р іст. наук **М. О. Скрипник**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 2005.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки" (Бюлетень ВАК України.- 2000.- № 6)

Зміст

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

- О. В. Сминтина.** Постмодерністські ландшафти та проблема концептуалізації просторових рамок дослідження давніх культур: 2. Ландшафт як текст 7
- О. М. Дзиговський.** Проблеми історії та археології сарматів в Одеському (Новоросійському) університеті 14
- А. О. Добролюбський.** Новоросійський (Одеський) університет і античний попередник Одеси 24
- В. Г. Кушнір.** Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича 29
- А. В. Шабашов.** Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи 35
- Д. Звоздецький.** Особливості вірувань та світогляду липован Буковини 54
- В. М. Бошков.** Гагаузи у наукових дослідженнях учених Одеського (Новоросійського) університету 58
- О. Ю. Косміна.** Елементи традиційної культури, як етнічні символи сьогодення (за результатами анкетування) 66
- Н. О. Петрова.** Регіональні дослідження весільної обрядовості українців Південно-Західної України кінця XIX — початку XX ст. 72

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- В. Полторака.** Проблема існування південно-східних паланок Війська Запорозького 1734–1746 рр. 84
- Т. М. Шершун.** Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII — першій половині XIX ст.: історія вивчення 89
- Ф. Ф. Стоянов.** Внутрішня служба Малоросійських кінних козацьких полків після польського повстання 1830–1831 рр. 99
- Т. Г. Гончарук.** "Одесько-кавказький транзит" у 1820–1850-х рр.: правовий аспект 107

<i>В. В. Грибовський.</i> "Козацькі" формування ногайців на початку XIX ст.	113
<i>Ю. В. Котляр.</i> Висуньк-Батурина: топоніміка селянсько-козацької столиці	133
<i>І. В. Сидун.</i> "Новий світ" США та Канади у сприйнятті українських письменників другої половини XIX століття	139
<i>Ю. І. Сурай.</i> Преса російських політичних партій про національно-визвольний рух в Україні (1917 рік)	149
<i>І. А. Іванова.</i> Витоки політики радянської влади щодо єврейської аграрної колонізації Півдня України (1917–1923 рр.)	161
<i>В. В. Левченко.</i> Дослідження з історії України в одеському інституті народної освіти	171
<i>Ю. Ф. Антіпов.</i> Боротьба безробітних за право на працю у містах півдня України (середина 20-х рр. XX ст.)	176
<i>Е. П. Петровський.</i> Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки XX століття	184
<i>С. М. Боган.</i> Діяльність української поліції у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках (за матеріалами державного архіву полтавської області та окупаційної преси)	192
<i>Н. В. Терезера.</i> Боротьба підпільників та партизан на території півночі Одещини в роки фашистської окупації краю (1941–1944)	199

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>М. М. Кулачинський.</i> Ідея сильної влади у суспільстві в трактовці Т. Гоббса, Ж. Б. Боссюе та Х. Томазія: порівняльно-критичний аналіз	209
<i>О. О. Уварова.</i> Вплив зовнішньополітичного курсу Російської імперії на становище греків Одеси на початку Грецької революції 1821–1829 рр.	215
<i>С. О. Ганус.</i> Німецька історична думка середини XIX ст. і легітимізація об'єднання країни малонімецьким шляхом	223

<i>О. Вельможко.</i> Розвиток морських озброєнь у 1922–1939 рр. та Вашингтонська конференція	241
<i>Ю. В. Шахін.</i> Інтеграція Югославії до світового ринку в 1950-і рр.	248
<i>С. В. Ковальський.</i> Гуманітарна діяльність ООН на Кіпрі (1960–1974)	260
<i>А. С. Поспелов.</i> Особливості воєнних конфліктів 1975–1991 рр. в Азії, Африці та Латинській Америці	267
<i>М. П. Сухушин.</i> Діяльність уряду Російської Федерації по соціальному захисту військовослужбовців у 1992 році (за матеріалами "Червоної зірки")	276

Розділ IV. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>О. Є. Музичко.</i> Козацтво у процесі формування української ідентичності у XVI — першій половині XVII ст.: стан вивчення проблеми у вітчизняній історіографії	286
<i>Л. В. Новікова.</i> До питання про особливості епістолярних джерел до подій 1649 р. в Україні та їх значення для історичної реконструкції і в контексті своєї епохи	293
<i>О. Б. Дьомін.</i> Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті	304
<i>С. А. Накаєва.</i> Періодична преса як джерело вивчення становлення благодійності в кавказькому регіоні в середині XIX ст.	314
<i>О. О. Радзиховська, Т. О. Ізбаши, С. Є. Березін.</i> Традиції антико-знавства та медієвістики в Новоросійському — Одеському університеті: кафедра історії стародавнього світу та середніх віків	321
<i>Н. І. Швайба.</i> Доробок Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–1930-х рр.	327
<i>І. В. Немченко.</i> Проблеми середньовічної культури в дослідженнях науковців Новоросійського університету	336
<i>І. С. Гребцова.</i> Викладання російської історії в Новоросійському університеті	342

Викладачі, співробітники та аспіранти кафедри організують різноманітні наукові форуми та приймають участь в багатьох міжнародних конференціях та симпозиумах у наукових закладах України, Росії, Греції, Болгарії, Польщі, Нідерландів, Франції, Сполучених Штатів Америки. Кафедра постійно проводить міжнародні конференції "Чтения памяти профессора П. О. Карышковского" (мали місце в 1989, 1991, 1996, 1998, 2001, 2003 роках).

Таким чином, з моменту фундації університету і до теперішнього часу на кафедрі існує безперервна традиція наукового дослідження і викладання античної та середньовічної історії, допоміжних історичних дисциплін, красназнавчої роботи. Підтримувати та розвивати цю традицію — наш обов'язок вчених та викладачів.

Примітки:

1. Новоросійський університет в воспоминаниях современников / авт. — сост. Ф. А. Самойлов. — Одесса: Астропринт, 1999. — С. 12.
2. Кочубинский А. А. У гроба, перед университетом [речь, произнесенная на похоронах В. Н. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XXII. 1900. — IV. Некрологи. — С. 4.
3. Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965. К.: Либідь, 1968. — С. 323 та наст.
4. Архив Одесского Национального университета. — Личное дело Готалова-Готлиба А. Г. — Л. 1–2.
5. Тункина И. В. Материалы к биографии Н. П. Кондакова // Никодим Павлович Кондаков. Личность, научное наследие, архив. — К 150-летию со дня рождения. — Palace Editions. 2001. — С. 9–23; Радзиховська О. О. Кондаков Никодим Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 90–94.
6. Общій Устав Императорских российских университетов от 23 августа 1884 г. — Полное собрание законов Российской империи. — Собрание III. — Т. IV. — 1884. (№ 1934–2642). — СПб., 1887. — № 2404. — С. 456–474.
7. Березин С. Е., Избаи Т. О. Нікітський Олександр Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 348–349; Березин С. Е. Греческая эпиграфика в Новоросійском университете // "Древнее Причерноморье. V чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского". — Одесса, 2001. — С. 18–22.
8. Российский Архив Института истории материальной культуры (г. Санкт-Петербург). — Ф. 1. — Д. 8. — Формулярный список о службе ординарного профессора Новоросійского Императорского Университета, действительного статского советника Эрнеста Романовича фон-Штерна. Л. 6–17.
9. Научний архив Одеського Археологічного музею Национальної Академії Наук України, інв. № 915 — 143 л. [Личный архив М. Ф. Болтенко].

10. Тункина И. В. Новые материалы к биографии проф. Б. В. Варнеке // Древнее Причерноморье. — III Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Тезисы докладов юбилейной конференции. — Одесса, 1996. — С. 109–111.
11. Избаи Т. О. Карышковський Петро Йосипович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Т. 3. — С. 34–36.
12. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. е. — IV в. н. е.). — Одесса, 2003.

Н. І. Швайба

ДОРОБОК Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ 1920–1930-х рр.

Серед визначних дослідників запорозької козацької спадщини почесне місце належить відомому українському історику — Наталі Дмитрівні Полонській-Василенко (1884–1973). Доробок її після декількох десятиліть повного замовчання (з огляду на еміграцію під час Другої світової війни) лише з початку 1990-х років став по-новому привертати увагу дослідників. Неодноразово приветали увагу і козакознавчі студії вченої, в сучасній історіографії ми маємо огляди доробку Н. Д. Полонської-Василенко із "запорозької проблематики", в яких висвітлюються окремі положення та думки вченої (наприклад, причини ліквідації Запорозької Січі 1775 року)¹, подаються загальні оцінки її праць з історії Запорожжя², доробок дотично розглядається в загальних дослідженнях³. Але можна констатувати відсутність аналізу студій Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–1930-х років, основного часу їх написання. Останнє, нажаль, не сприяє визначенню місця спадщини Н. Д. Полонської-Василенко у даному напрямку.

Історіографічна ситуація дослідження історії запорозького козацтва у 1920-х роках визначалась наявністю певних наукових осередків, пов'язаних з конкретними дослідниками. Ці вчені або безпосередньо мали предметом своїх студій історію Запорожжя, або активно сприяли дослідженню запорозької проблематики. Говорячи про такі осередки, слід назвати в першу чергу Одесу, в якій перебував на той час

Архів Коша. Саме цей унікальний джерельний комплекс склав міцне підґрунтя наукових розшуків М. Є. Слабченка та О. О. Рябіна-Склярєвського. У Катеринославі (згодом Дніпропетровську) запорозьке козацтво продовжував досліджувати Д. І. Яворницький, передаючи цю традицію своїм учням (І. С. Степаніву, К. Г. Гуслистому), до своєї еміграції плідно студіював козацьку тематику В. О. Біднов, окремі аспекти історії запорозького козацтва розглянув архіваріус місцевого крайрайху В. Греков. Підґрунтям досліджень катеринославських учених виступили матеріали місцевих архівних фондів канцелярії Новоросійської губернії, канцелярії Новоросійського і Азовського губернаторів тощо... Отже на півдні України маємо, принаймні, два регіональні (місцеві) осередки дослідження історії запорозького козацтва. На відміну від них, умовно слід виділити ще один осередок, представлений дослідниками, що мешкали у 1920-х — початку 1930-х років у Києві та Харкові і, як правило, представляли історичну школу Д. І. Багалія (власне Н. Д. Полонська-Василенко) або М. С. Грушевського (М. Ткаченко, С. Шамрай).

Слід зауважити, що в цей час увагу більшості дослідників привертає історія періоду Нової Січі. Крім того, характерні зрушення відбуваються і у методологічних засадах студій з історії запорозького козацтва. На відміну від позитивістських викладів А. О. Скальковського та Д. І. Яворницького з'являються принципово нові, концептуальні бачення соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя у XVIII ст. Саме такий історіографічний факт засвідчили, на нашу думку, студії трьох українських вчених: М. Є. Слабченка, О. О. Рябіна-Склярєвського, та поруч з ними київської дослідниці — Н. Д. Полонської-Василенко. Цікаво, що безпосередньо історією запорозького козацтва всі троє почали займатися приблизно в один час — з середини 1920-х років. Так, 1926 року О. О. Рябіна-Склярєвський, як робітник Одеського крайрайху, починає займатися описом справ Архіву Коша, а паралельно його історичним дослідженням⁴. 1926 року з'являється ґрунтовна робота М. Є. Слабченка "Соціально-правова організація Січі Запорозької"⁵, цього ж таки року в Києві виходить дослідження Н. Д. Полонської-Василенко "З історії останніх часів Запоріжжя".

Студії цих дослідників мають спільне у тому, що кожен з них значну увагу відвів економічним та соціальним проблемам історичного розвитку козацтва, кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу історичного процесу у XVIII ст. (торгівельний капіталізм М. Покровського тощо), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме і на основі опрацювання літе-

ратури, джерел скласти синтезне бачення історичного процесу на Запорозжі за часів Нової Січі. Ми маємо на меті представити реконструкцію (бачення) саме Н. Д. Полонської-Василенко і визначити її особливості та характерні риси порівняно з доробком М. Є. Слабченка та О. О. Рябіна-Склярєвського.

Свої погляди на історію Запорозжя у XVIII ст. вчена виклала у ряді ґрунтовних праць 1926–1931 років, які й на сьогодні не втратили своєї наукової вартості: "З історії останніх часів Запоріжжя" (1926), "Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей" (1927), "Історики Запоріжжя" (1927), "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" (1931)⁶. Доробок цього часу доповнюють також кілька рецензій. Хронологічний підхід у розгляді цих досліджень надає змогу прослідкувати доповнення та зміни у науковому синтезі Н. Д. Полонської-Василенко, який вже чітко представлений у першій її роботі.

"З історії останніх часів Запорозжя" — ґрунтовне дослідження, метою якого вчена визначила завдання з'ясувати, чому була ліквідована Запорозька Січ⁷. Маємо історію Запорозжя з огляду на його стосунки з російським урядом, політику останнього по відношенню до запорозців. Історія Нової Січі подається крізь призму боротьби запорозців із російським урядом за свої вольності. "Вольності" Війська Запорозького Н. Д. Полонська-Василенко визначає такими складовими: по-перше, територія (землі); по-друге, політичні права (широка автономія, право самоврядування з допомогою обраної старшини); по-третє, право вільної торгівлі. Але, перш ніж реконструювати обмеження цих вольностей, історик визначає соціально-економічні процеси, що характеризували життя запорозького козацтва Нової Січі: процес економічного розпаду, що весь час поглиблювався, класове розшарування на могутніх козаків-власників (дуків, як окремої зверхньої верстви) та сірому (голоту). Між цими крайніми групами — середняки (дрібні власники більшості зимівників і хуторів)⁸. Такими трьома групами визначала дослідниця соціальну структуру запорозького козацтва. До того ж, з 1760-х років різниця між верствами козацтва дедалі збільшується, оскільки зростає на Запорозжі велике землевлодіння (не землекористування! — Шв.) та капітал.

За таких характерних змін у соціально-економічному житті політика російського уряду по відношенню до запорозців набуває характеру систематичної. Уряд не вважав себе зв'язаним правом власності запорозців на землі, намагався зрівняти їх із загальною масою своїх підданих. Саме запорозькі землі, на думку Н. Д. Полонської-Василенко, становили головний інтерес для держави і головну причину боротьби за них історик вбачала в площині економічних інтересів

(зіткнення двох протилежних колонізаційних рухів — російського та запорозького). Втіваючи політичні права запорозців (загальне виборче право — обирати і скидати військову старшину) російський уряд спирався на класові протиріччя між козацтвом, і надалі, ставши на допомогу "вищій владущій верстві", сприяв класовому роз'єднанню товариства, провадив політику відокремлення інтересів старшини та сіроми⁹.

Визначивши політику уряду, Н. Д. Полонська-Василенко детально реконструює процес поступового втрачання запорозжями своїх територій протягом всього періоду Нової Січі¹⁰. Запорозжя бореться за свої землі як легальними заходами (численними скаргами, зверненнями, депутаціями до двору) та силовими (згоняє самовільно оселених та ін.). Дослідниця не раз підкреслює, що справжні підвалини боротьби за землі лежать не в політичній сфері, а в сфері суто економічних інтересів. І лише на їх ґрунті виростає боротьба запорозців за політичні права.

Характеризуючи політичний лад Запорозького війська, слід за Д. І. Яворницьким, історик називає його "народоправним", а головним політичним правом запорозців вважає право самоврядування. Поступове його обмеження також реконструйовано в роботі вченої¹¹. Російські урядовці, використовуючи протиріччя між сіромою та військовою старшиною, підвели останню до того, що вона сама відмовилась від права щорічно переобирати владу Коша і згодилась перейти до незмінності виборчих посад, позбавивши таким чином не лише себе, а й сірому виборчого права. Кульмінації, на думку Н. Д. Полонської-Василенко, процес цей набув на переломі 1755–1756 років. Вчена визначає перебіг тогочасних подій як змову старшини з російським урядом і як свідчення подальшого зростання класової диференціації. З одного боку, кошова старшина боялася бурхливих ексцесів з боку сіроми і намагалась втримати набуту владу, з іншого — сірома захищала принцип змінності старшини, свідомо чи несвідомо відчувала в цьому гарантію незалежності запорозьких вольностей. Наступні десять років в політичному житті Січі визначаються дослідницею часом боротьби двох принципів: традиційного, демократичного обирання старшини (заворушення сіроми 1756-го, 1759-го, 1764-го років), та старшинського (за незмінність виборчих посад). В цій боротьбі проти сіроми кошові отамани (Г. Федоров, а згодом і П. Калнишевський), як підкреслює історик, шукали підтримки і допомоги у московського війська, ставали таким чином прихильними до російського уряду. Звідси і відносини на Запорозжі за останніх часів набули особливих протиріч: сірома, не задоволена політикою російського уряду, вбачала винними за це власну старшину,

що в її очах перетворилась на ренегатів, не здатних боронити інтереси козацтва. Під впливом сіроми старшина змушена була приймати постанови, що вкрай псували стосунки з російським урядом (про виселення самовільно поселених на землях, які запорозці вважали своїми тощо).

В той же час, політику Калнишевського Н. Д. Полонська-Василенко відмічає як колонізаторську, направлену на піднесення хліборобства, збільшення кількості зимівників і слобід, тобто на "утворення нових умов життя на Запорозжі"¹². Шкода лише, що дослідниця не роз'яснює, що вона розуміє під цими "новими умовами".

В умовах гострих протиріч на Січі посилюється наступ "московської держави". Почавши роздавати запорозькі землі ще до ліквідації Вольностей, зазначає вчена, уряд притягує в регіон приватний капітал, сприяє "панській", організовує державну колонізацію. З іншого боку цій колонізації протистоїть колонізація запорозька (своїх же земель), яку історик характеризує як приватно-господарську¹². Отже, в схемі Н. Д. Полонської-Василенко першорядним чинником виступає економічний — зіткнення різновекторних колонізаційних рухів. Але історик не намагається його абсолютизувати. Крім суто економічних причин, Запорозька Січ ще й "з погляду державності" зі своїми вольностями, народоправством, відсутністю суворої підлеглості було явищем неприпустимим для абсолютистської держави. Дослідниця робить об'єктивний висновок, що в умовах життя XVIII ст. Запорозька Січ перетворилась на історичний анахронізм, доля якого була вирішена задовго до його ліквідації.

Отже, схема Н. Д. Полонської-Василенко подає історичний процес на Запорозжі крізь призму впливу на нього зовнішнього фактора — політики російського уряду по відношенню до запорозців. Іншим визначним фактором історичного процесу для вченої виступають економічні відносини, і лише потім, як похідні від економічних — соціальні та політичні. Такий методологічний підхід Н. Д. Полонської-Василенко, на нашу думку, цілком зрозумілий і, навіть, логічний з огляду на цілий ряд чинників. Вчена сформувалась як історик під впливом М. В. Довнар-Запольського і належала до його київської школи істориків-економістів¹³. Поновила свої наукові студії дослідниця 1925 року під керівництвом академіка Д. І. Багалія, який і сам¹⁴, і його історична школа неабияку увагу приділяли соціально-економічним студіям¹⁵. Залучення в науково-організаційному відношенні до харківської школи Д. І. Багалія¹⁶ надало вченій можливість продовжувати свою наукову роботу, не змінюючи методологічних засад. Щодо історіософського бачення історичного процесу, то саме з середини 1920-х рр. у роботах вченої простежується бажання прослідити

перебіг переломних історичних подій з точки зору інтересів запорожців та населення Запорозьких Вольностей, інтересів українського народу в цілому. Хоча Запорожжя й не називається державою (як у М. Є. Слабченка), але характеризується своїм народоправством, запорожці виступають окремим повноправним суб'єктом історичного процесу, вони свідомо намагаються протистояти іншій державі, захищаючи свою територію та традиційний устрій. Саме такі позиції Н. Д. Полонської-Василенко надали можливість сучасним дослідникам віднести її до виразних представників національно-державницької течії в українській історіографії 1920-х років¹⁷. Додамо лише, що з огляду на пануючі на той час погляди М. Покровського і М. Яворського та безпосередню прихильність вченої до економічного матеріалізму, марксистські терміни і характеристики соціально-економічних явищ запорозької історії не здаються в студії дослідниці чимось вимушеним. На нашу думку, такий вибір Н. Д. Полонської-Василенко був позначений бажанням відповідати рівню провідних тенденцій тогочасної української історіографії.

Логічним продовженням попереднього дослідження слід вважати роботу Н. Д. Полонської-Василенко "Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей" (1927), в якій історик намагається з'ясувати як зруйнування Січі відбилось у тогочасній суспільній та історичній думці, в уявленні протилежних суспільних груп (запорозького козацтва та російського дворянства). Тобто, вчена не зупиняється на суто соціально-економічному вимірі історичного процесу, вона йде далі, намагаючись з'ясувати як історичний процес сприймався самими його учасниками. З одного боку, Н. Д. Полонська-Василенко аналізує народні пісні і ті настрої, уявлення, що в них відбилися, з іншого — російську історичну літературу другої половини XVIII ст., присвячену запорожцям (твори С. Мишецького, О. Рігельмана, С. Зарульського, І. Болтіна, Г. Міллера та ін.). Вчена зауважує, що остання не лише відбивала однаково вороже ставлення авторів до Запорожжя, а й безпосередньо формувала відповідну суспільну думку. На сьогодні в історіографії ми не маємо більш ґрунтовного аналізу змісту самого "Маніфесту", ніж у роботі Н. Д. Полонської-Василенко. Вчена детально з'ясовує, які причини скасування Січі визначив уряд у політичному, соціальному та економічному відношенні. Історик з'ясовує їх у контексті тодішніх державних ідей та політики вищих урядових кіл, говорить про дві сторони "Маніфесту" — ідеологічну (просвітній абсолютизм з його трактуванням "благоденствія" підданих, фізіократичні теорії) і практичну (ворожість уряду, дворянських кіл до запорожців, як до власників широких родючих степів, заступаючих шлях до Чорного моря, неспівставних з кріпацьким ладом)¹⁸.

Вищенаведені студії Н. Д. Полонської-Василенко були результатом аналізу переважно опублікованих джерел і літератури. Якісно в цьому плані вирізняється наступна робота з соціально-економічної історії Запорожжя — "Майно запорізької старшини..." (1931). Ми вже звертали увагу на це дослідження, його археографічне та історіографічне значення¹⁹. Цікаво те, що в роботі помічається характерна зміна: основною причиною зруйнування Січі історик називає вже не зіткнення протилежних колонізаційних рухів, а зіткнення різних торговельних капіталів (російського і запорозького). Запорожжя перешкоджало просуванню на південь російського торговельного капіталу і зв'язаного з ним поміщицько-кріпацького ладу імперії. Отже, вже цілком проявилась історіографічна традиція, закладена М. М. Покровським. Віднайдені і опубліковані джерела надали змогу Н. Д. Полонській-Василенко реконструювати фактичну картину життя у зимівниках, встановити, що являло собою старшинське зимівчане господарство, його організацію і функціонування, напрями господарювання, умови праці та соціальний склад зимівників²⁰. Вчена наголошувала, що реконструкція її відбиває останній, кульмінаційний пункт розвитку господарства Запорожжя, момент, за яким почалась руйнація соціально-економічного ладу цього регіону. Вцілому ж, для Н. Д. Полонської-Василенко економічний розвиток Запорожжя за часів Нової Січі визначався поступовим переходом до форм капіталістичного господарства, формуванням власної буржуазії у вигляді економічно заможної і політично впливової старшини, і власне виділенням її у окрему верству, подальшою диференціацією населення Вольностей.

На відміну від студії Н. Д. Полонської-Василенко, підхід М. Є. Слабченка вирізнявся своїм юридично-правовим забарвленням, поглядом на Запорожжя як на військову державу із військовим правом. Саме це зумовило специфіку його бачення і змісту робіт. М. Є. Слабченко намагався представити правовий, політико-адміністративний та соціально-економічний устрій Запорожжя як держави, в якій керували січовики. Дослідник звернув увагу більш на організацію курінної та паланкової влади на Запорожжі у XVIII ст. В цьому контексті він зауважував, що на Запорожжі військовий лад так і не встиг замінитися на земельно-феодалний і справа колонізації Вольностей не встигла дійти свого кінця. Вчений вважав, що у другій половині XVIII ст. політику Коша визначали, головним чином, настрої курінної (січової) отаманії²¹. Дослідник розглянув боротьбу за політичну владу між кошовим і курінними отаманіями. Але те, в чому М. Є. Слабченко вбачав перевагу курінної отаманії над кошовим, Н. Д. Полонська-Василенко розцінювала як ознаки боротьби найвищої старшинської верстви за свою політичну владу взагалі,

до того ж за підтримки російського уряду. Як рецензент роботи "Соціально-правова організація Січі Запорозької" Н. Д. Полонська-Василенко закидала М. Є. Слабченку, що він не звернув достатньої уваги на ту роль, яку відіграв російський уряд в історії останніх десятиліть Запорозжя, — роль фактору, що значною мірою вплинув на зміну характеру і обсягів влади кошового, курінних отаманів, старшинської ради²².

О. О. Рябінін-Склярєвський намагався визначити обставини внутрішнього життя Запорозжя у XVIII ст., які впливали на його соціально-економічний, і відповідно політичний розвиток. Маємо історичний нарис крізь призму кризи промислового характеру господарства Запорозжя (процесу "переходу з форми степового промислового — до землеробського господарства"). Доречі, помітне намагання залучити слушні положення як Н. Д. Полонської-Василенко, так і М. Є. Слабченка, але в той же час це критичний підхід і предсталення своєї цілісної реконструкції історичного процесу. Характерною відмінністю виступає висновок, що, попри значну диференціацію людно-сті, процес економічного розпаду Запорозжя не встиг досягнути свого кульмінаційного рівня, окремого класу "дуків-багатіїв" (як у Н. Д. Полонської-Василенко) або "феодалів" (як у М. Є. Слабченка) так і не з'явилося²³. О. О. Рябінін-Склярєвський наголошував на наявності дрібної козачої буржуазії (господарі дрібних зимівників) на Запорозжі, на що зовсім не звернула увагу Н. Д. Полонська-Василенко. Саме ця дрібна козача буржуазія, на думку О. О. Рябініна-Склярєвського, і панувала в куренях, у Коші, і саме політику цієї запорозької "торговельно-хуторської верстви", що переживала процес колонізації запорозьких земель, провадив в останнє десятиліття П. Калнишевський, як типовий її представник²⁴.

Отже, серед досліджень 1920–1930-х рр. соціально-економічної і політичної історії Запорозжя XVIII ст., доробок Н. Д. Полонської-Василенко визначається власним дослідницьким підходом. Характерною рисою його є намагання визначити історію запорозжців в контексті впливу зовнішнього фактору — політики російського уряду по відношенню до Запорозжя, намаганням з'ясувати як сприймали історичний процес його безпосередні учасники, реконструкцією змівчаного господарства за останніх часів існування Запорозжя. Самостійні, глибоко аналітичні дослідження Н. Д. Полонської-Василенко засвідчили якісні зрушення в історіографії Запорозжя, поповнили її "золотий фонд" 1920–30-х рр. та визначили напрями подальших козакознавчих студій.

Примітки:

1. Верба І. В. *Причини ліквідації козацької республіки — Запорізької Січі у творчій спадщині Н. Д. Полонської-Василенко / Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції.* — К., 1993. — С. 79–81. *Його ж. Запорізька проблематика в наукових працях Н. Д. Полонської-Василенко / Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III-х Всеукраїнських читань.* — К., 1993. — С. 130–132.
2. Мазур І. Д. *Водотика С. Р. Н. Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя / Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць.* — Київ, 1992. — Вип. 2–3. — С. 219–228. *Верба І. В. Забуті спадщина // Наука і суспільство.* — 1993. — № 7–8. — С. 53–55.
3. *Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років.* — Київ, Херсон, 1998. — С. 52–62; *Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко.* — К., 2000. — С. 139–156.
4. *Андрєєв В. М., Батурина С. С. О. О. Рябінін-Склярєвський як історик запорізького козацтва / Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Ослепенко. Історія.* — Бердянськ, 2000. — С. 16.
5. *Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості.* — Київ-Херсон, 1998. — С. 88.
6. *Полонська-Василенко Н. Д. / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 11–27, 45–106, 138–381.
7. *Її ж. 3 історії останніх часів Запоріжжя / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 45–106.
8. *Там само.* — С. 47, 69–70.
9. *Там само.* — С. 52, 79, 83–87.
10. *Там само.* — С. 52–69, 96–104.
11. *Там само.* — С. 71–85.
12. *Там само.* — С. 102.
13. *Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко.* — К., 2000. — С. 59–60. *Герасименко Н. Митрофан Довнар-Запольський / Історіографічні дослідження в Україні.* — Вип. 12. — К., 2003. — С. 244, 256.
14. *Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.* — Харьков, 1990. — С. 68–69, 76–77.
15. *Водотика С. Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* — К., 2003. — Вип. 8. — С. 113.
16. *Його ж. Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д. І. Багалей) / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* — К., 1998. — Вип. 4. — С. 284.
17. *Його ж. Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років // Там само.* — С. 113.
18. *Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Т. 1. — С. 184–185.

19. Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорозжжя" / Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. — Випуск 7. — С. 276–284.
20. Швайба Н. І. Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко / Козацька спадщина, Вип. 1. — Нікополь, 2005. — С. 148–153.
21. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 238, 246.
22. Василенкова-Полонська Н. Д. Рецензія. Проф. М. Є. Слабченко "Соціально-правова організація Січі Запорозької" / ЗІФВ ВУАН. — Кн. XVI (1928). — К., 1928. — С. 300.
23. Рябінін-Склярєвський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А. Рябінін-Склярєвський. Матеріали к біографіи. — Одеса, 2000. — С. 91–92.
24. Там само. — С. 160.

І. В. Немченко

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Непересічний внесок одеських науковців у вивчення західноєвропейської культури доби середньовіччя, здається, не є досі оцінений вповні. Серед плеяди видатних істориків та філологів початку ХХ сторіччя сяють дві найяскравіші зірки — Петро Михайлович Біцилли (1879–1953) та Володимир Едуардович Крусман (1879–1922).

Астролога могло б зацікавити, що народилися вони одного року, хоч у різних кутках імперії, яка зовні здавалася непорушеною. В. Е. Крусман — уроджений в Сибірску, випускник Петербурзького університету, учень І. М. Гревса та Г. В. Форстена. У Новоросійському університеті він опинився 1908 р. в якості приват-доцента по кафедрі всесвітньої історії. 1915 р. саме в Одесі вийшло друком головне дослідження його, на жаль, надто нетривалого життя — книга "На заре англійського гуманізму. Корреспонденти перших англійських гуманістів в ближайшій обстановке"¹. У січні наступного року він захистив її як магістерську дисертацію у Петербурзі. (Сьогодні, коли поняття "магістр" чи "магістерська робота" впевнено за-

йняли місце в академічному житті, незайвим було б зазначити, що за науковим рівнем робота В. Е. Крусмана значно більше нагадує сучасну докторську дисертацію).

1917 р. в умовах громадських та політичних складностей вчений був змушений залишити наше місто. Отже, В. Е. Крусман мешкав та викладав в Одесі протягом 9 років — з 1908 до 1917 рр.²

П. М. Біцилли — спадковий одесит. Уся його творча біографія, аж до еміграції 1920 р. пов'язана з нашим університетом. Він випускник 1906 р. по кафедрі всесвітньої історії. У 1911 р. П. М. Біцилли — приват-доцент, а 1916 р. вийшло друком його дослідження "Салимбене. Очерки італійської життя XIII века"³. У передмові до книги автор висловлює глибоку вдячність Новоросійському університету, "воспитавшему меня и давшему мне возможность написать настоящую работу"⁴. У травні 1917 р. працю захищено як магістерську у Петербурзі. Вже у вересні Біцилли стає штатним професором Новоросійського університету по кафедрі всесвітньої історії, а у травні 1919 р. — професором. Він викладає курс історії середніх віків, який щойно читав Крусман. Знову ж в Одесі виходить у світ друге фундаментальне дослідження П. М. Біцилли "Элементы средневековой культуры" (1919)⁵.

У лютому 1920 р. починається довгий та драматичний період еміграції вченого. Подібно до вигнанця Данте, чия творчість була йому такою близькою, Біцилли зазнав гіркий чужий хліб та високі чужі пороги. Історик чинив опір долі та продовжував плідно працювати. Дослідження П. М. Біцилли доби еміграції заслуговують на особливу увагу за межами цього невеликого повідомлення, але ж підкреслимо, що блискучі опуси "Игнатий Лойола и Дон Кихот" (1925), "Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса" (1927) та, нарешті, "Место Ренессанса в истории культуры" (1933)⁶, вирости на фундаменті, що закладений був в Одесі.

Зацікавлення Біцилли питаннями культури визначилося й у працях, що ніби присвячені іншим темам. Так, у виданому друком курсі лекцій, що прочитані були в університеті та на Вищих Жіночих Курсах 1919 р., "Падение Римской империи"⁷ особлива увага приділена саме таким аспектам: ролі християнства в пізноантичному суспільстві, ставленню християнських авторів до культурних досягнень греко-римської цивілізації⁸.

Яку б роботу П. М. Біцилли ми не відкрили, вражає надзвичайне багатство ідей, їхня глибина, а також та неймовірна щедрість, з якою автор розсіює їх по сторінках своїх творів. Усі його ідеї вичерпно ґрунтовні: Біцилли — професіонал найвищого гатунку. Читачеві доводиться весь час напружено вдумуватися. А Біцилли, вільний від будь-якої повчальності, не представляє їх як щось непохитне або